

รายงานเรื่องหลักนิติธรรม

ความหมายของ “ยุติธรรมเปลี่ยนผ่าน” กับสิทธิมนุษยชน

อมรา พงศาพิชญ์

1. คำนำ

สถานการณ์สังคมไทยในปัจจุบันเป็นตัวอย่างของสภาพของสังคมเปลี่ยนผ่าน (transitional society) ที่ชัดเจน คำว่า “สังคมเปลี่ยนผ่าน” มักจะใช้ในความหมายของสังคมที่กำลังเปลี่ยนจากสังคมเผด็จการสู่สังคมประชาธิปไตย หรือสังคมที่กำลังเปลี่ยนจากสังคมที่ยังไม่พัฒนาสู่สังคมที่พัฒนา รวมทั้งสังคมที่กำลังเปลี่ยนจากสังคมที่มีความขัดแย้งสู่สังคมสันติภาพ สังคมไทยขณะนี้ เรียกได้ว่าเป็นสังคมเปลี่ยนผ่าน กำลังสร้างประชาธิปไตยอยู่และกำลังพยายามเคลื่อนจากสังคมที่มีความขัดแย้งสู่สังคมสันติภาพ โจทย์ที่จะนำมาวิเคราะห์ในบทความนี้ คือ ประเด็นเรื่องความหมายของ “ความยุติธรรม” ในทัศนะของผู้ที่ทำหน้าที่ด้านสิทธิมนุษยชนในสังคมเปลี่ยนผ่าน

2. ความหมายของ “ยุติธรรมเปลี่ยนผ่าน”

ในรายงานต่อคณะมนตรีความมั่นคงปี 2004 เลขาธิการสหประชาชาติ Kofi Annan กล่าวว่า ยุติธรรมเปลี่ยนผ่านคือ “กระบวนการและกลไกในสังคมที่พยายามคลี่คลายสถานการณ์ในอดีตที่เกิดจากการละเมิดสิทธิอย่างกว้างขวาง เพื่อสร้างความยุติธรรมและความปรองดองได้อย่างมีเหตุผล”

“The full set of processes and mechanisms associated with a society’s attempts to come to terms with a large-scale past abuse, in order to secure accountability, serve justice and achieve reconciliation.” (UNSC Document S/ 2004/ 616 para. 8)

จากนิยามข้างต้นจะเห็นได้ว่ามีคำสำคัญ 3 คำ คือ การละเมิดสิทธิมนุษยชนอย่างกว้างขวาง ความยุติธรรม และการสร้างความปรองดอง นอกจากนี้ในนิยาม ยังให้ความสำคัญในเรื่องกระบวนการ และกลไก มากกว่าผลลัพธ์สุดท้าย เอกสารของสำนักงานข้าหลวงใหญ่สิทธิมนุษยชน

(OHCHR, 2009) เกี่ยวกับกระบวนการ “ยุติธรรมเปลี่ยนผ่าน” ระบุว่าเมืองค์ประกอบที่เป็นกระบวนการหลัก 5 ส่วนคือ

1. กระบวนการค้นหาความจริงและค้นหารากเหง้าของความขัดแย้ง (truth seeking)
2. การดำเนินการไต่สวนและฟ้องร้องผู้กระทำผิด (prosecution initiatives)
3. กระบวนการเยียวยาเพื่อสร้างความปรองดอง (reparation programmes)
4. กระบวนการปฏิรูปองค์กรและกระบวนการยุติธรรม เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดเหตุการณ์รุนแรงเกิดขึ้นอีก (institutional reform)
5. การจัดเวทีสาธารณะเพื่อสร้างกระบวนการมีส่วนร่วม ให้มีการแสดงความคิดเห็นอย่างทั่วถึง (national consultations)

ในการดำเนินการตามกระบวนการทั้ง 5 นี้ อาจใช้กลไกหรือวิธีการหลายๆ อย่างมาเสริม เช่น (1) การตั้งคณะกรรมการค้นหาความจริง หรือคณะกรรมการค้นหาความจริงและสร้างความปรองดอง (2) การใช้กลไกศาลภายในประเทศ และศาลระหว่างประเทศรูปแบบต่างๆ ในกระบวนการยุติธรรม (3) บทบาทขององค์กรระหว่างประเทศในการจัดทำข้อตกลงสันติภาพ (4) การบันทึกความทรงจำ โดยการสร้างอนุสาวรีย์หรือพิพิธภัณฑ์ ในกระบวนการเยียวยา (5) การจัดเวทีสาธารณะเพื่อสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างทั่วถึง ในกระบวนการค้นหาความจริงและกำหนดมาตรการสร้างความปรองดอง (6) การปรับแนวคิดเรื่องความยุติธรรม จาก Retributive Justice ที่เน้นการลงโทษผู้กระทำผิดตามกฎหมาย สู่ Distributive Justice ที่ให้ความสำคัญในเรื่องการเยียวยาเพื่อสร้างความยุติธรรมโดยคำนึงถึงรากเหง้าของความขัดแย้งและการสร้างโอกาสในการพัฒนาในมิติของสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม (IDCR, 2011)

2.1 กระบวนการค้นหาความจริง (truth – seeking)

กระบวนการค้นหาความจริงมักดำเนินการโดยคณะกรรมการที่เรียกว่า คณะกรรมการค้นหาความจริง ซึ่งไม่ใช่กลไกศาลและมีหน้าที่เฉพาะในการค้นหาข้อเท็จจริง ซึ่งเป็นสาเหตุที่เป็นรากเหง้าของปัญหาการละเมิดสิทธิโดยกระทำอย่างลึกซึ้งและรอบด้าน องค์กรประกอบและอำนาจหน้าที่ของคณะกรรมการชุดนี้ ขึ้นอยู่กับสถานการณ์ของความขัดแย้งในแต่ละกรณี และการคัดเลือกกรรมการควรปรึกษากับภาคประชาสังคมและผู้ที่ได้รับผลกระทบด้วย สำนักงานข้าหลวงใหญ่สิทธิมนุษยชนมักมีส่วนในการสนับสนุนให้มีการจัดตั้งคณะกรรมการดังกล่าว

2.2 การดำเนินการไต่สวนและฟ้องร้องผู้กระทำผิด (prosecution initiatives)

กระบวนการไต่สวนมีความจำเป็นเพื่อยืนยันในการสร้างความมั่นใจให้กับสังคมว่าผู้กระทำการละเมิดสิทธิผู้อื่นอย่างร้ายแรงจะได้รับการฟ้องร้อง และลงโทษตามกฎหมาย ผู้กระผิดจะไม่ถูกปล่อยให้ลอยนวล (impunity) เหลือผู้เดือดร้อนได้รับการดูแล และมีกระบวนการสอบสวนและลงโทษที่ยุติธรรมตามกฎหมายระหว่างประเทศ

2.3 กระบวนการเยียวยาเพื่อสร้างความปรองดอง (reparation programmes)

การเยียวยาเพื่อสร้างความปรองดองอาจเห็นได้โดยการชดเชยด้วยวัตถุหรือเงินตรา การชดเชยเชิงสัญลักษณ์ เพื่อรำลึกถึงเหตุการณ์ในรูปของอนุสาวรีย์ พิพิธภัณฑ์ ห้องสมุด การสร้างภาพยนตร์ หรือจัดทำหนังสือ โครงการฟื้นฟูจิตใจ และการประกาศเจตนารมณ์ว่าจะมีมาตรการป้องกันไม่ให้สิ่งเลวร้ายเกิดขึ้นอีก โครงการเหล่านี้ควรจัดทำด้วยความร่วมมือจากทุกภาคส่วน มีการปรึกษาผู้ที่เกี่ยวข้องอย่างทั่วถึง

2.4 กระบวนการปฏิรูปองค์กรและกระบวนการยุติธรรม เพื่อป้องกันไม่ให้เหตุการณ์รุนแรงเกิดขึ้นอีก (institutional reform)

องค์กรสาธารณะที่มีส่วนเกี่ยวข้องในความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในอดีตควรได้รับการปรับปรุงให้มีองค์ประกอบของการสร้างสันติภาพ คุ่มครองสิทธิมนุษยชน และส่งเสริมการเคารพกฎเกณฑ์ทางสังคม เพื่อให้องค์กรสาธารณะมีภาพลักษณ์ขององค์กรที่คำนึงถึงการทำงานด้วยความยุติธรรม โปร่งใส สามารถป้องกันไม่ให้เกิดการละเมิดสิทธิมนุษยชนอีก ควรย้ายบุคคลที่เคยมีส่วนเกี่ยวข้องกับการละเมิดสิทธิออกจากองค์กร หลังจากมีการตรวจสอบข้อเท็จจริงอย่างเป็นทางการและไม่มี การเลือกปฏิบัติ มีการจัดหลักสูตรฝึกอบรม หรือสร้างสมรรถนะและทักษะการทำงานตามมาตรฐานกฎหมายระหว่างประเทศ เพื่อสร้างการยอมรับจากสังคมได้อย่างยั่งยืน

2.5 การจัดเวทีสาธารณะเพื่อสร้างกระบวนการมีส่วนร่วม ให้มีการแสดงความคิดเห็นอย่างทั่วถึง (national consultations)

ในกระบวนการสร้างสันติภาพสาธารณะด้านสิทธิมนุษยชน การจัดเวทีสาธารณะเป็นสิ่งจำเป็น ยุทธวิธีในการดำเนินการในกระบวนการยุติธรรมเปลี่ยนผ่าน คือการจัดให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นอย่างเต็มที่และจริงจัง ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากเหตุการณ์ความขัดแย้งจะมีโอกาสชี้แจงถึงความต้องการ และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องก็จะสามารถออกแบบโครงการเยียวยาที่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชนที่ได้รับผลกระทบ การจัดเวทีสาธารณะนี้ จัดเพื่อไต่สวนหาข้อเท็จจริง หรือจัดเพื่อจัดทำโครงการเยียวยาและโครงการพัฒนาก็ได้ด้วย

3 “ยุติธรรมเปลี่ยนผ่าน” กับสิทธิมนุษยชนในสังคมเปลี่ยนผ่าน

การตอบคำถามที่ตั้งไว้ใน “คำนำ” ว่าการเคลื่อนจากสังคมความขัดแย้งสู่สังคมสันติภาพ โดยการใช้แนวคิด “ยุติธรรมเปลี่ยนผ่าน” กับการสร้างความปรองดองนั้น สอดคล้องหรือขัดแย้งกับแนวคิด และ/หรือกฎหมายระหว่างประเทศด้านสิทธิมนุษยชนหรือไม่ มีประเด็นอภิปราย คือ

1. กติกาสากลว่าด้วยสิทธิพลเมืองและการเมือง รวมทั้งอนุสัญญาต่อต้านการทรมานฯ เน้นในเรื่องการลงโทษผู้กระทำผิดตามการตีความตบตบกฎหมาย ในขณะที่กระบวนการ “ยุติธรรมเปลี่ยนผ่าน” เสนอให้ตีความ “ความยุติธรรม” ในลักษณะของการสร้างความยุติธรรมจากมุมมองของการสร้างโอกาสในการพัฒนาสู่อนาคตที่ดีขึ้นจากมิติของสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

จากการศึกษาแนวคิดสิทธิมนุษยชนในช่วงศตวรรษที่ผ่านมา นักวิชาการได้ชี้ให้เห็น พัฒนาการของความคิดจากแนวคิดในคลื่นลูกแรกที่เน้นสิทธิพลเมืองและการเมืองและหน้าที่ของรัฐในการเคารพ คุ้มครองและการกำหนดมาตรการคุ้มครอง รวมทั้งเยียวยาการละเมิดสิทธิ สู่แนวคิดในคลื่นลูกที่สองที่ให้ความสำคัญกับสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม รวมทั้งแนวคิดในคลื่นลูกที่สาม เรื่องสิทธิในการพัฒนาที่มองเห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องคำนึงถึงบทบาทขององค์ประกอบนอกภาครัฐ คือภาคธุรกิจที่จะต้องเคารพสิทธิของผู้ยากไร้ด้อยโอกาส และหน้าที่ของภาคธุรกิจที่จะต้องให้การเยียวยาผู้ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาต่าง ๆ

ดังนั้น จึงเห็นได้ว่าประเด็นอยู่ที่การ ตีความ “ความยุติธรรม” ว่าจะตีความตามตัวอักษรอย่างเคร่งครัด (retributive justice) หรือตีความแบบก้าวหน้าที่มุ่งพาสังคมไปสู่อนาคตที่ดีกว่าเดิม (distributive justice) ตามที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น ข้อถกเถียงในประเด็นนี้ยังไม่มีข้อยุติ และจำเป็นจะต้องมีการศึกษาวิจัยเพื่อหาข้อสนับสนุน ในการตีความและให้ความหมาย “ความยุติธรรม” ต่อไป

2. คำถามว่า การให้อภัยเพื่อสร้างความปรองดอง มีผลเป็นการทำให้ผู้กระทำผิด ลอยนวล (impunity) ขัดแย้งกับแนวคิดความยุติธรรมและกติกา/อนุสัญญาที่เน้นเรื่องการลงโทษหรือไม่

ประเด็นนี้ ต้องพิจารณาในกระบวนการทำงานของกระบวนการ “ยุติธรรมเปลี่ยนผ่าน” ซึ่งมีองค์ประกอบของกระบวนการค้นหาความจริงและลงโทษผู้กระทำผิด เป็นองค์ประกอบหลักที่สำคัญ กระบวนการค้นหาความจริงจึงควรดำเนินการอย่างจริงจัง ตามกติกา อนุสัญญาที่เกี่ยวข้อง จากนั้นในกระบวนการสร้างความปรองดอง ถ้าคณะกรรมการฯ และสมาชิกในสังคมเห็นความจำเป็นที่จะกำหนดกลไกการให้อภัย การส่งเสริมการลืมนอดีตเพื่อนำไปสู่การลดโทษหรือยกโทษ หรือกลไกการบันทึกความทรงจำหรือเรียนรู้จากอดีต เช่นการสร้างพิพิธภัณฑ์ หรือการบันทึกเหตุการณ์ในรูปหนังสือหรือภาพยนตร์ก็ย่อมทำได้

ดังนั้น กระบวนการเคารพและคุ้มครองสิทธิมนุษยชนจะต้องเกิดขึ้น ก่อนที่จะดำเนินการในส่วนของการเยียวยาด้วยการให้อภัยเพื่อสร้างความปรองดอง การเร่งรัดกระบวนการสร้างความปรองดองจะเกิดผลเสียมากกว่าผลดี เพราะจะเป็นการสร้างความระแวงและความไม่ไว้วางใจจากอีกฝ่ายหนึ่งได้

4. การปรับกระบวนการทัศนเรื่องความยุติธรรมและสิทธิมนุษยชนในวงการศึกษา เสพติดจากมุมมองของผู้หญิงที่ถูกคุมขัง

ในวงการศึกษาเสพติด ซึ่งมักพยายามมุ่งแก้ปัญหาแนวพฤติกรรมศาสตร์และอาชญาวิทยา และยึดติดแนวทางการศึกษาวิเคราะห์ปัญหาด้วยทฤษฎีกระแสหลัก ผู้ที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการยาเสพติด ประกอบด้วยผู้ที่เกี่ยวข้อง 4 กลุ่ม คือ ผู้เสพยา ผู้พึ่งพายา ผู้ค้ารายย่อย และขบวนการผู้ค้ายาประกอบด้วยผู้ผลิตยา รวมทั้งองค์กรผู้ลักลอบค้ายาเสพติดในรูปองค์กร

นอกจากนี้ในการหาทางแก้ปัญหายาเสพติด ในการวิเคราะห์พฤติกรรมของผู้เสพยา ผู้พึ่งพายา และผู้ค้ารายย่อย ในวงวิชาการกระแสหลัก ก็มักใช้กระบวนการทัศนจิตวิทยากระแสหลักเรื่องการให้รางวัลและการลงโทษ เพื่อเปลี่ยนพฤติกรรมของผู้บริโภคและผู้ค้ารายย่อย โดยเชื่อว่าจะสามารถปรับพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ได้ด้วยวิธีการลงโทษ และระดับการลงโทษก็ให้เป็นไปตามสัดส่วนของการกระทำที่ไม่เหมาะสมนั้นๆ ยิ่งทำผิดมากก็ต้องได้รับโทษที่รุนแรงตามไปด้วย

ปัจจุบันแนวคิดกระแสหลักเรื่องการให้รางวัลและการลงโทษนี้ได้ถูกท้าทาย เพราะผลของการศึกษาสถิติข้อมูลด้านยาเสพติด พบว่าจำนวนผู้กระทำผิด หรือผู้ได้รับโทษ ไม่ได้ลดน้อยลง แม้เมื่อมีการลงโทษรุนแรง ทั้งนี้เพราะทฤษฎีทางจิตวิทยาเรื่องการให้รางวัลและการลงโทษนี้เกิดจากการตั้งสมมติฐานและทดลองในห้องปฏิบัติการ โดยใช้หนูเป็นสัตว์ทดลองและควบคุมสภาพแวดล้อมให้หนูอยู่ในกรง โดยผู้วิจัยจะให้รางวัลเป็นอาหารแก่หนูที่ปฏิบัติตามที่สอน และจะใช้ไฟฟ้าช็อต เมื่อหนูปฏิบัติเป็นอย่างอื่น พฤติกรรมของหนูเป็นไปตามสมมติฐานที่ตั้งไว้ เพราะนักวิจัยควบคุมสภาพแวดล้อมได้ แต่ถ้าตัวแปรด้านสภาพแวดล้อมเปลี่ยนไปและขยายเพิ่มมากขึ้น การควบคุมพฤติกรรมจะเป็นไปไม่ได้

เมื่อแนวคิดกระแสหลักถูกตั้งคำถาม การก่อสร้างโครงสร้างความคิด จึงนำไปสู่การปรับกระบวนการทัศนการทำงานทางสังคมใน 2 มิติ มิติแรกเป็นการปรับจากแนวคิดการพัฒนาที่เคยเน้นเป้าหมายในการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ซึ่งมีผลกระทบต่อผู้คนกลุ่มต่างๆ มากมาย มาสู่การพัฒนาที่เน้นที่ตัวคนในกลุ่มผู้ด้อยโอกาสกลุ่มต่างๆ (human - centered) แต่แม้เมื่อให้ความสำคัญกับตัวคนในกลุ่มต่างๆ ในวงการศึกษาทางสังคมศาสตร์ก็ยังคงพบว่า การศึกษาพฤติกรรมของคนด้วยแนวคิดปฏิฐานนิยม

ตามวิธีการทางจิตวิทยาที่ใช้การลงโทษเป็นตัวควบคุมพฤติกรรม ก็ไม่สามารถยืนยันว่าจะสามารถปรับเปลี่ยนพฤติกรรมได้ เพราะมีตัวแปรด้านสภาพแวดล้อมอีกหลายมิติที่จะต้องคำนึงถึง ในการรวบรวมมิติทั้งสอง สหประชาชาติจึงได้นำเสนอให้พิจารณาจากมุมมองของสิทธิขั้นพื้นฐานที่มนุษย์แต่ละคนพึงได้รับ แทนการตอบสนองความต้องการของมนุษย์โดยทั่วไป การจำกัดว่าสังคมควรจะดูแลผู้คนให้มีการเคารพสิทธิขั้นพื้นฐาน จึงเป็นการตีกรอบให้ประเด็นแคบลงและตรงต่อกลุ่มเป้าหมาย เป็นการปรับจาก needs – based มาผนวกรวมแนวคิดสิทธิมนุษยชน หรือ rights – based เพิ่มขึ้นด้วย ปรากฏเป็นรูปธรรมในรูปของปฏิญญาและอนุสัญญาของสหประชาชาติหลายฉบับ

ดังนั้น ถ้าจะปรับกระบวนการทัศนในการทำงานด้านยาเสพติด จากมุมมองของผู้หญิงที่ถูกคุมขัง จึงต้องตั้งคำถามว่า ถ้าจะพิจารณาการแก้ไขปัญหโดยให้ผู้หญิงเป็นศูนย์กลาง และถ้าจะพิจารณาจากมุมมองสิทธิมนุษยชน ควรทบทวนเรื่องมาตรการการลงโทษตามกระบวนการทัศนกระแสหลักหรือไม่

สหประชาชาติได้นำเสนอแนวทางการทบทวนนโยบายและยุทธศาสตร์ยาเสพติด ระหว่างประเทศรวมถึงการปฏิบัติตามหลักสิทธิเสรีภาพขั้นพื้นฐาน มีการทบทวนแนวคิดกระแสหลัก เรื่องการจัดประเภทยา การบังคับใช้กฎหมาย การคุมขัง และมาตรการในเรือนจำ ข้อสรุปเบื้องต้นชี้ให้เห็นปัญหาของมาตรการที่มีอยู่และควรแก้ไข

นอกจากนี้ยังมีการ เสนอมาตรการโครงการทางสังคมที่เป็นไปได้ โดยเน้นในเรื่อง มาตรการเชิงป้องกัน ที่ได้มีการดำเนินการในประเทศต่างๆ เช่นการให้ความสำคัญกับการสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน โดยให้พิจารณาบริบทในชุมชนด้านขนบธรรมเนียมประเพณีและสมาชิกในสังคม ทั้งนี้จะเป็นการเปิดโอกาสให้ชุมชนช่วยดูแลกลุ่มเสพยา พิษพยา และค้าขายรายย่อยได้ด้วย ทั้งนี้เป็นการเพิ่มเติมจากมาตรการทางด้านกฎหมายและการลงโทษที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน

ปัจจุบันกระทรวงยุติธรรมกำลังให้ความสำคัญกับการปรับกระบวนการทัศนการทำงานจากที่เคยถูกครอบงำจากแนวคิดกระแสหลักเรื่องกระบวนการยุติธรรม ที่เน้นเรื่องการลงโทษ มาพิจารณา มาตรการที่ใช้คนเป็นศูนย์กลาง และใช้การแก้ปัญหาจากมิติสิทธิมนุษยชน เรื่องสิทธิขั้นพื้นฐานและอิสรภาพของกลุ่มคนกลุ่มต่างๆ โดยคำนึงถึงบริบททางสังคม ขนบธรรมเนียมประเพณี วิถีชีวิต และหน้าที่ความรับผิดชอบในครอบครัวและชุมชนในหัวข้อ ยุติธรรมชุมชน และ/หรือ ยุติธรรมทางเลือกด้วย

5. สรุป

5.1 บทความนี้ เสนอมุมมองเรื่องการปรองดองจากกระบวนการทศน์ "สิทธิมนุษยชน" และด้วยกระบวนการ "ยุติธรรมเปลี่ยนผ่าน" ซึ่งมีความแตกต่างกันเพราะการตีความกระบวนการยุติธรรมที่ต่างกัน อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดีหากดำเนินการตามลำดับขั้นตอนที่เหมาะสม ไม่รวบรัด สิทธิมนุษยชนกับยุติธรรมเปลี่ยนผ่านก็สามารถดำเนินการไปด้วยกันได้โดยไม่ขัดแย้งกัน

5.2 บทความนี้ เสนอมุมมองเรื่องการปรับกระบวนการทำงานด้านความยุติธรรมในกระบวนการยาเสพติดโดยการปรับจากการใช้แนวทางวินิจฉัยความผิดและการลงโทษ มาสู่การวินิจฉัยความผิดและหามาตรการป้องกัน หรือหาวิธีการอื่นเพื่อใช้เป็นทางเลือกให้แก่ผู้กระทำผิด การวินิจฉัยความผิดและกระบวนการแก้ปัญหาควรเป็นแนวทางชั้นนำสังคม เพื่อปรับเปลี่ยนให้สังคมดีขึ้น เสนอทางเลือกใหม่ และทางออกใหม่ (restorative justice) แทนที่จะเน้นการลงโทษ (punitive justice) เช่นเดิม นอกจากนี้การตีความ "ความยุติธรรม" ก็จะต้องพิจารณาว่าจะตีความตามตัวอักษรอย่างเคร่งครัด (retributive justice) หรือตีความแนวก้าวหน้าที่มุ่งพาสังคมไปสู่อนาคตที่ดีกว่า (distributive justice) ตามที่กล่าวข้างต้น ข้อถกเถียงในประเด็นนี้ยังไม่มีข้อยุติ และจำเป็นจะต้องมีการศึกษาวิจัยเพื่อหาข้อสนับสนุนในการตีความและความหมาย "ความยุติธรรม" ต่อไปด้วย

บรรณานุกรม

- (1) Convention Against Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment United Nations. (1984)
- (2) Institute for Democracy and Conflict Resolution (IDCR), (2011) Briefing Papers –Transitional Justice: Key Concepts, Processes and Challenges.: University of Essex.

[www. idcr.org.uk/wp-content/uploads/2010/09/07_11.pdf](http://www.idcr.org.uk/wp-content/uploads/2010/09/07_11.pdf)
- (3) International Covenant on Civil and Political Rights, United Nations (1966).
- (4) Office of the High Commissioner of Human Rights (OHCHR) (2009), Analytical Study on Human Rights and Transitional Justice, A/HRC/12/18, Geneva: United Nations.
- (5) Siegel, Richard Lewis (2004) “Universalism and Cultural Relativism: Lessons from Transitional States” in Horowitz Shale, and Albrecht Schnabel (eds.) Human Rights and Society in Transition: Causes, Consequences, Responses. New York: United Nations University.
- (6) UNSC Report of Secretary General (2004), The Rule of Law in Conflict and Post Conflict Societies, N.Y.: United Nations. (UNSC Document S/2004/616)